

Марія Братасюк,
доктор філософських наук, професор,
професор Львівського національного
університету імені Івана Франка

Оксана Росоляк,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент Тернопільського національного
економічного університету

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ

Висвітлено проблему співвідношення принципів верховенства права та принципу законності. Наголошено на необхідності розгляду даної проблеми з позицій природно-правової доктрини. Підкреслено, що принцип верховенства права є мегапринципом, змістовною складовою якого є принцип правової законності.

Ключові слова: принципи права, верховенство права, принцип законності, права людини, природно-правова доктрина, легістська доктрина, правова держава.

Братасюк М., Росоляк О.

Соотношение принципа верховенства права и принципа законности

Освещено проблему соотношения принципов верховенства права и принципа законности. Подчеркнуто необходимость рассмотрения этой проблемы с позиций естественно-правовой доктрины. Акцентируется, что принцип верховенства права является мегапринципом, содержательной составляющей которого есть принцип правовой законности.

Ключевые слова: принципы права, верховенство права, принцип законности, права, человека, естественно-правовая доктрина, легистская доктрина, правовое государство.

Bratasjuk M., Rosoliak O.

Relationship between the rule of law and the principle of legality

The article deals with the problem of correlation between the principles of rule of law and the principle of legality. The necessity of considering this problem from the standpoint of natural-legal doctrine is emphasized. It is emphasized that the rule of law principle is a megaprinciple, the content of which is the principle of legal legality.

Keywords: principles of law, rule of law, principle of legality, human rights, natural-legal doctrine, legal doctrine, legal state.

Підписання Європейської Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини (ЄКПЛ) дало українцям можливість використовувати дворівневу систему захисту своїх прав: на рівні національного правосуддя і на рівні міжнародному [1]. З прийняттям 23 лютого 2006 р. Закону України «Про застосування Європейської Конвенції та практики Європейського Суду з прав людини» можна було б очікувати значного прогресу у захисті прав людини, проте очікування не виправдались, прориву не відбулося. В нинішній Україні тотальне порушення прав людини стало нормою життя і ніякі реформи в правовій сфері поки що не спроможні цю ситуацію подолати.

Маючи ч. 1 ст. 8 Конституції про те, що в Україні діє принцип верховенства права, українські судді до недавнього часу посилалися на принцип законності, що будучи закріпленим в ст. 129 чинної Конституції України, виражає «букву закону», яка нерідко розходиться з ідеєю та духом права. Науковці констатують, що однією із причин цього є нерозуміння суті та співвідношення принципів верховенства права та принципу законності, оскільки останній нерідко трактується саме як принцип верховенства права [2; 3]. Після закріплення у ст. 129 чинної Конституції України принципу верховенства права, плутанини із згаданими вище принципами не поменшало. Якщо ж до них додати ще й принцип конституційності, на якому акцентує КСУ, то проблема справді постає далеко не такою простою. Заслужують на увагу в цьому плані дослідження В. Градової, М. Козюбри, М. Патеї-Братасюк, П. Рабіновича, В. Шаповала, С. Шевчука та ін. українських дослідників [4; 5; 6].

Щоб розібратися із зазначеною вище проблемою, необхідно звернутися до основних типів праворозуміння чи основних правових доктрин: легістської та природно-правової, бо поза ними аналіз

цієї проблеми неможливей. Очевидно, що висвітлення цієї проблеми можливе за умови підведення під неї відповідних методологічних засад. Річ у тім, що розмежування цих принципів можливе лише з позицій природно-правової доктрини чи юридичної, оскільки саме в контексті цієї доктрини можливе розрізнення права і закону взагалі. Без з'ясування їх відмінності принцип верховенства права неминує буде прочитуватися як принцип верховенства закону, а це неминує створить відповідну тупикову ситуацію: якщо закони не правові, замовлені, змістовно порушують права людини, несправедливі, аморальні, то що може дати суспільству чи людині їх «верховенство»?

Природно-правова традиція в європейському правовому розвитку нараховує щонайменше дві з половиною тисячі років. Активність держав у визнанні та закріпленні прав людини особливо інтенсифікувалася в середині ХХ ст. «Найістотнішим в цьому процесі є те, – пише Л. Петрова, – що в основі всієї західної конструкції прав і свобод людини та громадянина лежить «природно-правова доктрина з ідеєю існування певного незалежного від суспільства та держави комплексу основних прав і свобод» [7]. Суть цього підходу виражалася уже у Французькій декларації прав людини і громадянина 1789 р. У ст. 2 цього документа зазначено, що «метою будь-якого політичного союзу є забезпечення природних та невід'ємних прав людини. Ними є свобода, власність, безпека та спротив гнобленню».

Природне право (лат. *lex naturalis*) – доктрина у філософсько-правовому знанні, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Природні права людини тому природні, що вони закладені в самій її сутності, впливають із її людської природи й однакові для всіх. Переважно українські науковці схильні вважати, що природні права людини тому природні, що дані людині від народження. Насправді людські права зумовлені природою людини, з неї випливають. Наприклад, право на працю чи на одруження від народження людина не може мати, але з мірою її дорослішання ці права з'являються, зумовлюються людською природою.

Науковці досліджують нині сутність природного права як універсальну та загальнообов'язкову основу побудови громадянського та демократичного суспільства. Звернення до відродженого природного права всередині ХХ ст. зумовило зближення природного права та позитивного, перехід природно-правових цінностей та принципів в позитивно-правові, природного права в писане, державне. Ця ситуація спостерігається в країнах демократичних і соціально-орієнтованих.

Отже, з позицій цієї доктрини природне право – це центральна категорія.

Під ним юснатуралісти розуміють сукупність загальних принципів, які відображають фундаментальні зв'язки людського буття, закріплюють загальнолюдські цінності і тому є загальнообов'язковими для виконання, а також є первинними, визначальними стосовно позитивного державного права.

Отже, принципи природного права є продуктом живої взаємодії суб'єктів права, так би мовити, виростають із людського життя. Мова йде про такі принципи: принцип справедливості, рівності для всіх суб'єктів права, поваги до людського життя, людської гідності, честі, принцип поваги до індивідуальної свободи, принцип добра, спільного блага тощо [8]. В основі вчення про природне право, на думку С. І. Максимова, лежить ідея про те, що всі правові норми повинні базуватися на якихось об'єктивних засадах, незалежних від волі людини і суспільства [9, с. 44–45]. Додамо, що на об'єктивних *загальнозначимих* і *необхідних* засадах. Вищезазначені принципи відображають зв'язки, які лежать в основі людського життя, а тому руйнувати їх неприпустимо. Ці загальнолюдські принципи права наповнені етично-метафізичним виміром, що і робить їх засобом гуманізації людського буття. Поза цими принципами повноцінне людське життя неможливе, тобто непорушність цих принципів – це запорука його повноцінності. Принципи права поєднують людину з іншими людьми, суспільством, природою, космосом, Богом. Ця метафізика заперечується легізмом, для якого право має бути втіленням не метафізичних смислів, а емпіричної сили, волі, влади держави.

Природні права людини – це не просто загальні ідеї, а також об'єктивні вимоги, що впливають із вищезазначених принципів, тобто зумовлені самим життям; ідеї, які відображаються в звичаях, моральних і юридичних нормах. В Рішенні КСУ від 2.11.2004 р. подано юснатуралістичне визначення права, до якого було віднесено ідеологію справедливості, рівності, свободи, норми, закони, наповнені змістовно нею, а також норми та принципи моралі, традиції та звичаї, легітимовані суспільством [10]. Права людини як природні моральні права держава повинна визнати і позитивувати, тобто закріпити в законодавстві. Сенс прав людини в тому, що їх реалізація є необхідною передумовою становлення повноцінної людини-особистості, вони стверджують людську гідність, оберігають людину від деперсоналізації, забезпечують їй зовнішнє визнання.

В контексті нашого дослідження важливо зацентрувати на незалежності природного права від волі держави. Воно мислиться первинним і визначальним стосовно тих моделей поведінки, які створює законодавець, тобто стосовно норм та законів, які мають бути похідними від принципів природного права, вторинними стосовно них [11]. Закон – це лише зовнішнє оформлення права, одна із форм його буття. Тривалий час завдяки нормативістсько-легістському трактуванню права європейське мислення на континенті працювало навпаки: не закони вважалися наслідком прав людини, а права людини трактувалися як наслідок законодавства: є закон – є право; немає закону – немає права. Англійське ж правове мислення тим відрізнялося від континентального, що воно завжди віддавало перевагу життю над законом, який є лише його грубою, дуже приблизною, абстрактною схемою. Верховенство права – це творіння англійської правової культури.

В науковій літературі не випадково вживають термін «vested rights», тобто безумовні, або невідчужувані права, невід’ємні від людської природи. Саме через ці права розкривається правоздатність особи, яка може їх реалізовувати незалежно від приписів державної влади. З аналізу природних прав можна зробити важливі висновки про їх конституційний статус: 1) всі органи державної влади та місцевого самоврядування обмежені цими правами і мають сприймати їх як реально діючий закон, який не можна порушувати; 2) кожна особа є автономним суб’єктом права, має певну сферу індивідуальної автономії, куди не може втручатися державна влада, навіть шляхом видання та застосування законодавства; 3) кожна особа може подати до суду позови проти держави незалежно від чинного конкретизуючого законодавства.

Так само, як нетотожні право та закон, нетотожними є і верховенство права та принцип законності. Щодо верховенства закону, про який за інерцією часто пишуть українські правознавці, виховані на законницькій доктрині, то зазначимо відразу ж, що такого принципу в Конституції України немає, на відміну від принципу законності, який закріплено в окремих її статтях.

Зважаючи на різноманітність підходів, можна зазначити, що верховенство права – концепт, що відображає найбільш важливі аспекти демократичного способу життя. КСУ у Рішенні від 2.11.2004 р. трактує верховенство права як панування права в суспільстві. Що він розуміє під правом, ми вище зазначили. Оскільки відповідно до цього тлумачення право – це втілення у нормах, законах справедливості, рівності, свободи, це моральні норми та принципи, звичаї та традиції, то очевидно, що верховенство права – це панування в суспільстві відносин рівності, справедливості, свободи, моральних принципів, правових законів, які стверджують і виражають загальнолюдські цінності тощо. Отже, верховенство права в такому ракурсі – це аж ніяк не панування закону, оскільки: а) право існує не лише у формі закону, форм втілення та вираження права значно більше, і всі вони рівноцінні, оскільки несуть в собі ті ж самі правові смисли, мають той самий ціннісний вимір; б) закон може бути цілковитим запереченням права, його смислів, не мати правового змісту, не відповідати духові права, а отже – не бути взагалі правовим явищем.

Принцип верховенства права, як стверджують науковці, – свого роду мегапринцип, оскільки змістовно включає в себе, виражає низку інших принципів права, зокрема, основоположних та процедур [5; 6]. Його закріплено в ст. 8 Конституції України, але змістовні характеристики його в цій статті не розкрито. Проте відображенням змісту цього принципу є низка інших принципів та положень, закріплених в чинній Конституції України, мова йде про визнання людини, її життя, здоров’я, честь, гідність, безпеку, недоторканність, що є найвищою соціальною цінністю в Україні (ч.1 ст. 3). У ч. 2 ст. 3 закріплено принцип первинності та визначальності прав та свобод людини стосовно державної влади, принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність. Ці принципи треба прочитувати в контексті природно-правової доктрини, яка стала підґрунтям української Конституції 1996 р. Продовженням цього правного гуманістичного духу Конституції України є ст. 21, в якій зазначено, що всі люди є вільними і гідними у своїй гідності та правах, тобто закріплено принцип правової рівності (ч. 1) та те, що права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ч. 2). Другий розділ чинної Конституції України і в інших статтях конкретизує принцип верховенства права.

Проявом верховенства права чи влади права в країні є принцип народного суверенітету (ст. 5). Ця та низка інших статей Конституції закріплює статус українського народу як виняткового, найвищого суб’єкта права. В ч. 2 ст. 5 мова йде про безпосереднє здійснення влади народом. Зауважимо, що без реального народовладдя верховенство права залишиться декларацією і не більше. В ч. 3 ст. 5 закріплено виключне право українського народу змінювати конституційний лад в країні. Конституція зобов’язує органи всіх гілок влади підкорятися волеустановленому акту українського народу – працювати в межах, визначених Конституцією та законами України на засадах верховенства права (ст. 6). Проявом верховенства права є закріплення за українським народом права на обрання депутатів Верховної Ради України (ст. 76) та Пре-

зидента України (ст. 103). Відповідно до ст. 69 Конституції України, народ має право на вияв своєї волі через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Верховенство права українського народу проявляється і в тому, що він безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів та присяжних (ч. 4 ст. 124) тощо.

Верховенство права як мегапринцип включає в себе змістовно такі принципи та положення, як: авторитетність суду, незалежність його, принцип його доступності, принцип правової визначеності, що передбачає правову якість закону, принцип пропорційності, відповідно до якого в нормотворчості та правозастосовній діяльності необхідно дотримуватися балансу приватного інтересу та суспільного, принцип передбачуваності, принцип субсидіарності тощо. Отже, верховенство права можна трактувати як панування права українського народу, втіленого та вираженого чинною Конституцією України як волеустановленим актом нашого народу. Очевидно, важливою в плані верховенства права є ідея первинності і визначальності людини і народу та їх права стосовно державної влади з її писаним, державним правом.

Не менш важливим кроком на шляху ствердження верховенства права було підписання Україною Європейської Конвенції про захист прав та основоположних свобод та протоколів до неї. Так, з моменту набрання чинності для України положень Конвенції та згаданих протоколів створено нову «правову ситуацію в системі захисту прав людини, яка почала активно розвиватися в двох напрямках. По-перше, розпочалось перенесення в законодавство України європейських правничих цінностей, які пов'язані з захистом прав людини та основних свобод. По-друге, Україна потенційно стала державою-відповідачем у Євросуді» [12]. Відповідно до положень Конвенції, будь-яка особа, неурядова організація або група осіб, що вважають себе потерпілими від порушення державою прав, викладених у Конвенції, може подати скаргу до Євросуду. В світлі адаптаційних законодавчих процесів зазначене право знайшло відображення у ст. 55 Конституції України.

Положення Конвенції хоч і поволі, та все-таки приживаються в правовому житті України, хоча поки теоретично. Так, Верховний Суд України безпосередньо звернув на них увагу лише в постанові Пленуму «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31 березня 1995 р. (зі змінами, внесеними постановою № 5 від 25 травня 2001 р.) [13], постановивши, що: «Відповідно до ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зокрема, до них належить ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини та основних свобод, яка, як і інші міжнародні договори, підлягає застосуванню при розгляді справ судами» [13].

Науковці зазначають, що верховенство права можна також розкрити як принцип конституційного ладу, що означає зв'язаність держави, її органів і посадових осіб правом, основними правами та свободами людини і громадянина [1; 4; 5; 6].

Верховенство права як мегапринцип не виключає принципу законності. Співвідношення цих принципів можна проаналізувати через прояв верховенства права у національній правовій системі, зокрема такими основними шляхами:

– шляхом створення законодавцем правових за змістом законів та підзаконних правових актів; акти позитивного права, що порушують права людини, заперечують смислові характеристики права, не можуть вважатися правовими;

– шляхом здійснення правозастосовної діяльності на засадах принципів права, що втілюють дух права, загальнозначимі цінності та смисли, виражають рівні вимоги до всіх суб'єктів права принципів правової системи, що визначає пріоритет, становище закону в системі правових актів держави.

В українському правознавстві є чимало спроб подати принцип верховенства закону, він же принцип законності як базовий принцип правового розвитку. На наш погляд, в нинішніх умовах при побудові демократичних засад життя складовою верховенства права має бути не просто принцип законності, який у випадку прийняття неправових, наприклад, замовлених законів, що втілюють примхи влади, сприяє порушенню прав людини, знищенню права як справедливості, а принцип правової законності, тобто принцип, який стверджує панування законів, змістовно наповнених правовими смислами. Такі закони справедливо виражають співвідношення інтересів суб'єктів права, в т. ч. і держави, мають моральний зміст, працюють на спільне благо країни і людей.

І. А. Ільїн писав: «Справедливе право є право, яке вірно вирішує зіткнення між природною нерівністю і духовною рівністю людей, з огляду на першу, але відправляючись від останньої» [14, с. 80]. На наш

погляд, правовий зміст закону утворюють ідеї, дії і відносини, які забезпечують реальний порядок соціального життя і свободу кожної окремої людини в рамках певної цивілізації шляхом узгодження волі влади з волею підвладних, розмежування та узгодження інтересів суспільства, держави та окремої особистості, визначення міри свободи автономних суб'єктів (індивідів), їх об'єднань і держави загалом. Усяке ж ігнорування даного змісту в законі або його спотворення тягне за собою появу неправового закону, який хоча й іменується нерідко «правом» і видається за «право», компрометує у свідомості людей саму ідею права як справедливого явища в суспільстві та руйнує віру в неї [15, с. 156].

Як наголошував А. Дайсі, який стояв біля витоків категорії «верховенство права», «Права і свободи особи є основою, а не результатом, права країни, а правила, що складають конституційний кодекс, являють собою не джерело, а наслідок прав людини» [11, с. 511–528]. Найбільше заважає адекватному трактуванню та втіленню принципу верховенства права в українську правову сферу, окрім відсутності реального народовладдя, відсутність юридичної (природно-правової) доктрини, з якої цей принцип постав і на підґрунті якої міг би працювати, а не просто бути декларованим.

При всій схожості та взаємопов'язаності верховенство права не можна підмінити верховенством закону, бо це груба теоретична помилка. Щорічно неурядовою міжнародною організацією World Justice Project проводиться оцінка дотримання принципів верховенства права із застосуванням комбінованого показника – Індексу верховенства права (The Rule of Law Index). В 2015 р. Україна посіла 70 місце в рейтингу країн. Незважаючи на те, що за час, що минув з попередньої оцінки, країна зміцнила свої позиції (у 2014 р. – 84 місце серед 99 країн), вона все ще перебуває у нижніх рядках рейтингу серед аутсайдерів Пакистану, Камбоджі, Зімбабве, Афганістану та Венесуели.

Індекс та місце країни в рейтингу визначається за такими критеріями: обмеження повноважень інститутів влади (оцінюється наявність чіткого законодавчого визначення повноважень, можливість притягнення посадових осіб до відповідальності у відповідності до закону, наявність систем стримування і противаг); відсутність корупції (визначає рівень корупції як використання публічної влади з метою особистої вигоди. Коефіцієнт розглядається за трьома формами корупції: хабарництво, неправомірний вплив з боку державних або приватних інтересів, незаконне привласнення державних коштів або інших ресурсів); прозорість інститутів влади/відкритість влади (оцінка публікації урядових рішень та інформації, права на інформацію, участі громадськості, механізмів подачі скарг); захист основних прав (оцінка відсутності дискримінацій та дотримання прав людини на життя і безпеку, належний правовий захист, свободу думки, віросповідання, зібрань, невтручання в особисте життя і захисту прав працівників); порядок і безпека (оцінка загроз порядку та безпеки, що включає злочинність, політичне насильство, насилля як засіб усунення особистих образ, як люди захищені від військового конфлікту та тероризму); дотримання законодавства (оцінка якості регуляторних актів без неправомірного впливу на посадових осіб або приватних інтересів, чи своєчасно проводяться адміністративні справи, відношення уряду до прав власності людей і корпорацій); цивільне правосуддя (оцінка наявності засобів правового захисту, відсутності надмірних або необґрунтованих зборів і перешкод, дискримінації та корупції, зокрема вирішення судових спорів, додаткові механізми вирішення спорів); кримінальне правосуддя (оцінка ефективності системи кримінального правосуддя, відсутності неправомірного впливу, корупції в системі).

Це дає нам можливість зробити висновки, що будь-яка правова держава в сучасному світі дотримується основних засад демократичного суспільства, важливе місце в якому посідають принципи верховенства права та законності та ряд інших важливих принципів, без яких називатися правовою державою не може. Ці принципи між собою пов'язані, але не тотожні. Саме верховенство права робить систему справедливою, а отже, – ефективною, формує фундамент демократичної та правової держави.

«Законність, – пише Л. Петрова, – це кредо юридичного позитивізму. Вона вимагає строгого, точного, невинного виконання законів. Багато сьогоднішніх юристів, особливо практиків, вивчених на доктрині юридичного позитивізму, суть правової держави вбачають саме у строгому дотриманні законів. Мислити інакше заважає їм відсутність сучасних правових знань. Цим юристам потрібна професійна перепідготовка» [7, с. 176]. Актуальність цих слів нині, після Революції Гідності, анітрохи не зменшилася. Небесна сотня загинула від куль тих, хто ототожнив право та закон, верховенство права з верховенством букви закону, хто цінював владу і закон більше від людини, хто вважав, що цінність закону – у дієвості, здатності «навести порядок» будь-якою ціною.

Чи зможе колись Україна вийти в рейтинг «найуспішніших» правових держав – час покаже, але без верховенства права це навряд чи нам вдасться.

Список використаних джерел

1. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті [Електронний ресурс] / В. Кампо // Юридичний журнал. – 2008. – № 10. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3043>.
2. Шевчук С. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / С. Шевчук // Право України. – 2010. – № 12. – С. 326–329.
3. Шевчук С. Доктрина верховенства права і конституціоналізму: історична генеза і співвідношення / С. Шевчук // Право України. – 2010. – № 3. – С. 52–61.
4. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. Козюбра // Українське право. – 2006. – Вип. 1(19). – С. 15–24.
5. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики: моногр. / М. Г. Патеї-Братасюк, В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин [та ін.]; за заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. – К. : Вид-во Європейського університету, 2010. – 536 с.
6. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Головатий. – К., 2009. – 44 с.
7. Петрова Л. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : наук. моногр. / Л. Петрова. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1998. – 505 с.
8. Нерсесянц В. С. Філософія права / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 647 с.
9. Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – № 1 (28). – С. 82.
10. Рішення Конституційного Суду України: п. п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України, справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.
11. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції / А. Дайсі // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – С. 511–528.
12. Паліюк В. П. У яких випадках українські судді зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основних свобод? // Веб-портал Апеляційного суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.apcourtkiev.gov.ua.
13. Постанова Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про відшкодування моральної немайнової шкоди» № 4 від 31 березня 1995 р. (зі змінами, внесеними постановою № 5 від 25 травня 2001 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0004700-95>.
14. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве: соч. в 10 т. Т. 4. / И. А. Ильин // – М., 1994. – С. 80.
15. Ильин И. А. О сущности правосознания: соч. в 10 т. Т. 4. / И. А. Ильин. – М. – С. 156.

References

1. Kampo V. (2008) Sudova doktryna verkhovenstva prava: ukrayins'kyu dosvid v yevropeys'komu konteksti [The Judicial Doctrine of the Rule of Law: Ukrainian Experience in a European Context]. Yurydychnyy zhurnal [Legal Magazine], 10. Retrieved from: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3043>. [in Ukrainian].
2. Shevchuk S. (2010) Konstytutsiyni zasady pravovoyi systemy Ukrayiny i problemy yiyi vdoskonalennya [The Constitutional Principles of the Legal System of Ukraine and the Problems of Its Improvement]. Pravo Ukrayiny – The Law of Ukraine, 12, 326–329. [in Ukrainian].
3. Shevchuk S. (2010) Doktryna verkhovenstva prava i konstytutsionalizmu: istorychna geneza i spivvidnoshennya [The doctrine of the rule of law and constitutionalism: historical genesis and relations]. Pravo Ukrayiny – The Law of Ukraine, 3, 52–61. [in Ukrainian].
4. Kozyubra M. (2006) Prynysyp verkhovenstva prava ta vitchyznyana teoriya i praktyka [Principle of the Rule of Law and the National Theory and Practice]. Ukrayins'ke pravo – Ukrainian Law, 1(19), 15–24 [in Ukrainian].
5. Patey-Bratasyuk M. H., Hvozdet's'kyu V. D., Murashyn O. H., (2010) Verkhovenstvo prava: tradytsiya doktryny i potentsial praktyky [The superiority of law: the tradition of doctrine and the potential of practice], K. : Vydavnytstvo Yevropeys'koho universytetu. [in Ukrainian].
6. Holovatyy S. P. (2009) Verkhovenstvo prava : ideya, doktryna, prynysyp [Rule of law: idea, doctrine, principle] Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

7. Petrova L. (1998) *Fundamental'ni problemy metodolohiyi prava (filosofs'ko-pravovyy dyskurs) [Fundamental problems of the methodology of law (philosophical and legal discourse)]*. Kharkiv, Natsional'na yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho [in Ukrainian].
8. Nersesyants V. S. (1998) *Fylosofyya prava [Philosophy of Law]*. Moskva : NORMA-YNFRA. [in Russian].
9. Maksymov S. (2002) *Pryrodne i pozytyvne pravo yak elementy pravovoyi real'nosti [Natural and Positive Law as Elements of Legal Reality]*, *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine* Ukrayiny, 1 (28), 82 [in Ukrainian].
10. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny Pidpunkt 4.1 punktu 4 motyvuval'noyi chastyny u spravi za konstytutsiynym podannym Verkhovnoho Sudu Ukrayiny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen' statti 69 Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny, sprava pro pryznachennya sudom bil'sh m'yakoho pokarannya vid 2 lystopada 2004 roku N 15-rp/2004 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine Subparagraph 4.1 of item 4 of the reasoning part in the case under the constitutional petition of the Supreme Court of Ukraine regarding the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine, the case on the imposition of a more lenient punishment by a court of 2 November 2004 N 15 -pn / 2004] – Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>[in Ukrainian].
11. Daysi A. (2008) *Vstup do vchennya pro pravo konstytutsiyi [Introduction to the doctrine of the right of constitution]*. – K. : Knyhy dlya biznesu. [in Ukrainian].
12. Paliyuk V. P. (2006) *Uyakykh vypadkakh ukrayins'ki suddi zobov'yazani zastosovuvaty Konventsiyu pro zakhyst prav lyudyny i osnovnykh svobod? [In which cases are Ukrainian judges obliged to apply the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms?]*. *Sudova apelyatsiya – Court appeal*, 3, 127–128. [in Ukrainian].
13. *Postanova Plenumu VSU «Pro sudovu praktyku v spravakh pro vidshkoduvannya moral'noyi nemaynovoyi shkody» vid 31 bereznya 1995 r. № 4 (zi zminamy, vnesenymy postanovoyu vid 25 travnya 2001 r. № 5) [Resolution of the Plenum of the Supreme Court «On judicial practice in cases of compensation for moral non-property damage» of March 31, 1995, No. 4 (as amended by the decision of May 25, 2001, No. 5)]* Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0004700-95>[in Ukrainian].
14. Yl'yn Y. A. (1994) *Obshchee uchenye o prave y hosudarstve [General doctrine of law and state]*. (Vols. 1–10). Moskva [in Russian].
15. Yl'yn Y. A. (1994) *O sushchnosti pravosoznannya [On the essence of legal consciousness]*. (Vols. 1–10). Moskva [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 5.01.2018.